

ЗМІНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНОМУ УСТРОЇ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ, СЛОБОЖАНЩИНИ І ЗАПОРІЖЖЯ У XVIII ст.

План лекції:

1. Обмеження повноважень гетьманів та посилення контролю за їх діяльністю.
2. Остаточна ліквідація автономії України.
3. Розформування козацьких полків.
4. Запорізьке козацтво після 1709 р.
5. Впровадження губернського устрою в Україні.

У XVIII ст. доля українського народу як ніколи раніше залежала від загальноєвропейських тенденцій історичного розвитку. Утворилися надпотужні структури – абсолютистські держави Франція, Австрія, Пруссія, Росія. В історії Європи настала епоха **абсолютизму**. Це означало:

- Астрономічне зростання державних бюджетів.
- Створення надпотужних гігантських професійних армій.
- Початок формування розгалуженої поліцейської системи.
- Створення масової професійної технологічної бюрократії.
- Розгортання честолюбних проектів в галузі архітектури, паркового мистецтва, академічних установ.
- Тенденція до одержавлення усіх сфер суспільного життя. (Н.Яковенко про Росію: держава-монстр»).

У 1721 р. Росія була проголошена імперією.

Її правителі були одержимі концепціями процвітання і могутності:

- «просвічений абсолютизм»;
- «вестернізація управлінського апарату»;
- ідея «добре врегульованої держави».

Не треба скидати з рахунку, що Росія, яка політично запанувала в українському регіоні, була державою кріпосницькою, а її еліта – дворянство протягом XVIII ст. трансформувалася у поміщицький клас.

У практиці російських імператорів особливо виразно проявилось прагнення **уніфікації** усіх сторін життя держави. Як наслідок, запанувала бюрократична система як сильно централізована, потужна, бездушна, та до того ж і корумпована (бо це був російський варіант бюрократії). Відповідно змінювалися ідеали, цінності, моральні орієнтири в суспільстві: честолюбні проекти національного державотворення, військової доблесті, козацького лицарства відходили на задній план; на передній план вийшли особиста кар'єра і особисте збагачення; загальним правилом стало: не бути оригінальним, перестраховування, орієнтація не на громаду, а на столицю, розуміння того, що гроші сильніші за зброю. Сформувалася так звана «подвійна лояльність» української еліти.

На такому історичному фоні відбулося згасання першої спроби формування української нації (1648–1709).

Поразка Карла XII і Мазепи від Петра під Полтавою (1709) перекреслили будь-які сподівання на можливе розширення автономії Гетьманщини.

1. Обмеження повноважень гетьманів та посилення контролю за їх діяльністю

Під час Північної війни посилювався наступ царизму на автономні права України.

У листопаді 1708 р. на Генеральній раді у Глухові при особистій присутності Петра І гетьманом був проголошений **Іван Скоропадський**. Про нього говорили: «Настя (його дружина) носить булаву, а Іван – плахту».

Суттєво обмежувалася влада гетьмана. У 1709 р. цар приставив до гетьмана Скоропадського свого **резидента**, який мав контролювати зносини гетьмана з сусідніми державами, не допускати звільнень і призначення старшини без відома царя, контролювати фінансову політику. Він мав повноваження перерахувати всю кореспонденцію гетьмана та перевіряти всі його призначення. Згодом він дістав право самостійно проводити слідство й суд над особами, запідозреними в зраді державних інтересів Росії. Одним з головних завдань резидента стало нав'язування людям думки, що все погане робиться тільки українською старшиною, а російський цар є захисником простого люду. В розпорядженні царського резидента було 2 армійські полки.

При І.Скоропадському резидентами були Ізмайлов, Вініус, Протасьєв; при Д.Апостолі – Наумов.

1722 р. у полкові міста Стародуб, Чернігів, Полтаву і Переяслав були призначені царські коменданти, які крім виконання функцій військових командирів наглядали за діяльністю полковників і полкової старшини.

Гетьманська резиденція (разом з Генеральною канцелярією) з Батурина була перенесена до Глухова, ближче до російського кордону.

Невпинно зменшувалася роль гетьманів в заміщенні посад полкової, сотенної (1715), а пізніше (1721) – і генеральної старшини. Царська грамота 1715 р. скасувала виборність полкової і сотенної старшини. Кандидати на найвищі посади, уряди Генеральної старшини, підбиралися Малоросійським приказом, пізніше – Колегією іноземних справ і призначалися самим царем. З 1721 р. гетьман разом з царським резидентом і генеральною старшиною підбирав на старшинські посади 2-х кандидатів і надсилав свої пропозиції до колегії іноземних справ, а остаточне призначення здійснювалося царським указом.

Козацькими полковниками призначалися російські офіцери. Розпочалася така практика з надання стародубського полковництва Петру Толстому, зятєві І.Скоропадського. Одночасно російські офіцери були призначені полковниками полків Чернігівського і Ніжинського, а до Гадяча було призначено полковником серба Милорадовича.

На Україні з'явилися вельможі з німців (Вейсбах, Рооп, Дуглас, Мініх), сербів, волохів, грузин.

Тимчасове скасування гетьманства:

У 1722–1727 рр. замість гетьманського правління верховним органом в Україні була **Малоросійська колегія**.

Для управління Лівобережжям був призначений бюрократичний орган Малоросійська колегія (1722–1727). Була утворена (при живому І.Скоропадському) указом Петра І від 29 квітня 1722 р. у складі 6 російських офіцерів з президентом на чолі (ним був бригадир Степан Вельямінов).

Колегія почала роботу зі звернення до населення подавати їй скарги на зловживання козацької старшини та інших посадових осіб. І скарги посипалися. Вони використовувалися як привід для розгрому старшини.

Генеральна військова канцелярія була перетворена в дорадчий орган, її розпорядження набували сили тільки після візування в малоросійській колегії. Збирання податків колегія зосередила в своїх руках; зібрані податки відправлялися в царську казну.

Після смерті І.Скоропадського (3 липня 1722 р.) Петро І не дозволив виборів нового гетьмана; аргумент: «Від першого гетьмана Б.Хмельницького, і навіть Скоропадський, були зрадниками». Наказним гетьманом призначений П.Полуботок (1722–1723).

Нечисленну опозицію очолив наказний гетьман Павло Полуботок, але зухвальці були викликані в столицю і ув'язнені. Після смерті П.Полуботка Гетьманщиною управляла лише Малоросійська колегія.

У зв'язку з обставинами, не пов'язаними з Україною, гетьманство було на деякий час відновлене. Приводом до змін стала сварка О.Меншикова з Малоросійською колегією, яка обіклала всі приватні маєтності податками, у тому числі і маєтності Меншикова в Стародубському і Ніжинському полках. Після смерті Катерини I (1725–1727) Меншиков став фактичним регентом при малолітньому Петрі II (1727–1730). Було даровано ряд послаблень Малоросії. 1727 р. Малоросійську колегію було скасовано, і за втручанням Меншикова російський уряд погодився на обрання нового гетьмана.

Новим гетьманом став 73-річний миргородський полковник **Данило Апостол** (1727–1734). Але царський уряд зберігав усі можливості повного контролю за діяльністю гетьмана і старшини. Це, зокрема, відображено в т.зв. **«Рішительних пунктах» 1728 р.** (28 пунктів).

Після смерті Данила Апостола російський уряд (Анна Іоаннівна) не дозволив обирати нового гетьмана. Для управління Україною було запроваджене **Правління гетьманського уряду** (1734–1750), яке складалося з трьох російських офіцерів і трьох українських старшин. Його голова князь Олексій Шаховський був наділений фактично необмеженою владою. Його влада поширювалася і на Слобожанщину.

Протягом 1728–1743 рр. було укладено систематизований кодекс законів з практики Гетьманщини – **«Права, по котом судится малороссийский народ»**.

За царювання Єлизавети Петрівни (1741–1762) у зв'язку зі складністю міжнародної обстановки (загострилися відносини з Пруссією і Туреччиною), а також певною мірою через особисті симпатії цариці уряд пішов на поступки українській старшині. (1744 р. – подорож Єлизавети Петрівни Україною).

У 1750 р. в Глухові під наглядом царських представників відбулася рада, яка обрала гетьманом молодшого брата фаворита цариці (Олексія) 22-річного **Кирила Розумовського** (1750–1764).

Новий гетьман мав ґрунтовну європейську освіту; певний час він навчався за кордоном. У 18 років став президентом Російської Академії наук. П.Магочій про К.Розумовського: «Блискучий інтелектуал-дилетант XVIII ст.» (у Глухові, провінційному містечку, він відкрив італійську оперу, кав'ярню, заснував франкомовні школи і збудував гетьманський палац, що нагадував Версаль. Був одружений на Катерині Наришкіній, троюрідній сестрі Єлизавети. Командував Ізмайлівським гвардійським полком).

За гетьманування Розумовського були відновлені головні атрибути української автономії. Але її подальший розвиток був неможливим в умовах централістських устремлінь Російської імперії.

2. Остаточна ліквідація автономії України

Остаточне скасування гетьманства

Стривожена прагненням старшини до перетворення гетьманства у спадковий інститут, Катерина II примусила Розумовського подати у відставку.

В червні 1763 р. Теплов відвернувся від свого колишнього благодійника К.Розумовського і написав горезвісний меморандум **«Записка о неурядкахъ въ Малороссіи»**.

Указ про відставку К.Розумовського з гетьманства – 10 листопада 1764 р.

Розумовський змушений був звернутися з проханням звільнити його від усіх офіційних обов'язків, щоб мати можливість впорядкувати свої приватні справи. Навесні 1765 р. він виїхав з імперії у тривале турне по Західній Європі. Після повернення, наприкінці літа 1767 р., він знову зайняв важливі посади в імперії, але вже не відігравав

жодної активної ролі в українському політичному житті. З 1775 р. оселився у новозбудованому маєтку у Батурині і комфортно прожив там аж до своєї смерті у 1803 р.

Саме тоді, коли Катерина примусила Кирила Розумовського подати у відставку з посади гетьмана, вона наказала новопризначеному генеральному прокурору князю А.А.Вяземському керуватися принципами адміністративної централізації та русифікації стосовно західних територій, що посідали самоврядування: «Малая Россія, Лифляндія і Финляндія суть провинції, которыя правятся конфирмованными имъ привиллегіями, нарушить оныя отрѣшеніемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно бѣ было, однакожъ и называть ихъ чужестранными и обходиться съ ними на такомъ же основаніи есть больше, нежели ошибка, а можно назвать съ достовѣрностію. Сіи провинції, также и смоленскую, надлежитъ легчайшими способами привести къ тому, чтобъ онѣ обрусѣли и перестали бѣ глядѣть какъ волки къ лѣсу. Къ тому приступъ весьма легкій, естли разумные люди избраны будутъ начальниками въ тѣхъ провинціяхъ; когда же въ Малороссіи гетмана не будетъ, то должно стараться чтобъ въ тѣхъ и имя гетмановъ исчезло, не токмо бѣ персона какая была прозведена въ оное достоинство».

Замість гетьмана і Генеральної військової канцелярії верховним органом стала **друга Малоросійська колегія** з чотирьох російських чиновників і чотирьох колишніх генеральних старшин (1764–1786).

3. Розформування козацьких полків

З 1723 р. все українське козацьке військо перейшло у безпосереднє підпорядкування воєначальнику кн. М.М.Голіцину, який став командуючим всіма нерегулярними військами Росії.

Царським указом від 28 липня 1765 р. слобідські козацькі полки були ліквідовані і замість них утворені 1 уланський і 4 гусарські полки.

Козаки були перетворені на військових обивателів, а козацька старшина отримувала табельні чини і прирівнювалась у правах до російських офіцерів.

У 1765 р. царський уряд скасував полково-сотенний устрій Слобожанщини, а натомість створив Слобідсько-Українську губернію. (У 1780 р. її реформовано у Харківське намісництво). У 1781 р. було запроваджено поділ Лівобережної України на три намісництва – Новгород-Сіверське, Чернігівське і Київське. Намісництва ділилися на повіти. Полково-сотенний адміністративний устрій припинив існувати.

У 1783 р. замість козацьких полків було створено 10 кавалерійських регулярних полків, пізніше перейменованих у карабінерські. Україна втратила свої національні збройні сили і була зведена до звичайної окраїни Російської імперії.

Дедалі більше російський уряд використовував економічний і людський потенціал України у власних цілях. Справжнім лихом для козацтва став обов'язок виконувати важкі роботи далеко від батьківщини. В 1716 р. 10 тис. козаків копали канал між Волгою і Доном під Царицином, у 1718 р. кілька їх тисяч зводили укріплення вздовж Терека, а в 1721 р. 12 тис. українців рили Ладозький канал. Ця практика продовжувалася і в наступні роки. На будівництво укріпленої лінії між Дніпром і Сіверським Дінцем у 1731 р. було вислано 30 тис., у 1732 р. – 20 тис., у 1733 р. – 10 тис. селян і козаків.

4. Запорізьке козацтво після 1709 р.

У 1709 р. Чортомлицька Січ за наказом Петра I була зруйнована, а запорожцям як зрадникам було заборонено влаштовувати Січ у межах російських володінь. Запорожці перейшли під протекцію кримського хана і в пониззі Дніпра заснували Олешківську Січ. Хоч кримський хан формально й надав запорожцям права в землекористуванні, промислах, торгівлі та у внутрішньому устрої, але ці права постійно порушувались. Тому у 1734р. майже 30 тис. козаків Олешківської Січі повернулися на Середнє Подніпров'я й заснували на Підпільній **Нову Січ** (1734–1775). Вся територія Запоріжжя в цей час поділялася на *паланки*, яких спочатку було п'ять, а пізніше – вісім: Бугогардівська,

Протовчанська, Орільська, Кодацька, Інгульська, Прогноїнська, Самарська і Кальміуська.

Запоріжжя періоду Нової Січі стрімко набувало обрисів держави. Російський царизм не міг терпіти держави в державі, особливо після оволодіння Північним Причорномор'ям. На останньому етапі російсько-турецької війни 1768–1774 рр. російський уряд узяв курс на повне знищення запорізького козацтва.

Етапи наступу на Запорозькі Вольності:

14 травня 1709 р. – зруйнована Стара (Чортомлицька) Січ.

1731 р. – початок будівництва Української укріпленої лінії.

1751 р. – заснування Нової Сербії.

1753 р. – заснування Слов'яносербії.

1770 р. – початок будівництва (Нової) Дніпровської укріпленої лінії.

Серед причин скасування Запорозьких Вольностей необхідно виділити: небажання російського уряду більше терпіти «держави в державі»; можливість у майбутньому унезалежнення Запоріжжя; побоювання Катерини II можливого союзу Січі з Кримським ханством, спрямованого проти Росії; прагнення російських вельмож захопити багаті землі, природні багатства козацької республіки; намагання російського уряду шляхом поширення кріпосницьких порядків на окраїни імперії послабити ту кризу, в яку потрапила феодально-кріпосницька система Російської держави; прагнення уряду убезпечити себе на майбутнє від можливих соціальних потрясінь, ліквідувавши Запоріжжя – осередок антикріпосницької і антифеодальної боротьби.

Остаточне рішення про ліквідацію Січі ухвалили на засіданні придворної ради 7 травня 1775 р. Загальна кількість військ, посланих на зруйнування Січі, дорівнювала близько 65 000 чол.

Наприкінці травня російські війська під проводом П.Текелія, поділені на 5 загонів, вступили на Запоріжжя. 4 червня 1775 р. Текелій оточив Січ. 300 гусарів та піхотний полк захопили січове передмістя, артилерію, блокували запорозькі гавань і флот. Посланець Текелія поставив вимогу, щоб кошовий отаман з'явився у табір до генерала. Старшинська рада за участю духовенства була бурхливою. Більшість рядового козацтва і дехто зі старшин були за те, щоб оборонятися. Проти збройного опору виступали кошовий П.Калнишевський і більшість старшин, які розуміли, що в ситуації, коли царські війська значно переважали, опір марний.

В решті решт старшина умовила січовиків підкоритися повелінню імператриці. На раді вирішили здати Січ без опору. 5 червня, після оголошення указу Катерини II про скасування Січі, тритисячна січова залога склала зброю і склала присягу на вірність Катерині II. Конфісковано на користь Росії запорізьку скарбницю, де було приблизно 160 000 руб. монетою, вивезено військові клейноди, артилерію, зброю взагалі, боєприпаси, інші цінності та архів. Майже одночасно, так само без бою, було захоплено паланкові центри. П.Текелій зайняв військами всі стратегічно важливі пункти на Запорожжі, насамперед по Дніпру: шляхи, перевози, пагорби тощо. У всіх запорожців відбиралася зброя. Частина старшини (а вища січова – вся) була репресована. Кошового отамана П.Калнишевського заслано до Соловецького, військового суддю Павла Головатого – до Тобольського, а військового писаря Івана Глобу – до Туруханського монастирів, звідки вони вже не повернулися.

Після зруйнування Запорізької Січі 1775 козацтво на деякий час продовжило своє існування у вигляді пізньокозацьких формувань. Традиції запорізького козацтва продовжили: **Задунайська Січ** на території турецьких володінь (1775–1828); **Бузьке козацьке військо** (1785–1798; 1803–1817); **Чорноморське козацьке військо** (1788–1760), яке після переселення на Північний Кавказ дістало назву Кубанського козацького війська; створене з частини задунайського козацтва **Азовське козацьке військо** (1832–1866).

5. Впровадження губернського устрою в Україні

З 1708 р. почав запроваджуватися губернський адміністративний устрій, який спочатку співіснував з поділом території на полки й сотні.

1708 р.: з поділом Росії на губернії Лівобережжя і частина Слобожанщини увійшли до складу Київської губернії, а решта Слобожанщини (2 полки) увійшли до складу Азовської губернії. Але поряд з цим продовжував існувати поділ Лівобережжя на 10 полків і Слобожанщини – на 5 полків, а полків – на сотні.

1764 р.: на території Лівобережної України створено **Малоросійську губернію**. Генерал-губернатором призначено П.О.Румянцева (правив Малоросією 25 років).

1764 р.: утворена **Новоросійська губернія** (територія північної частини Вольностей Війська Запорозького). У 1774 р. новоросійським генерал-губернатором призначено Г.О.Потьомкіна. На цей час Новоросійська губернія включала в себе Нову Сербію, Слов'яносербію, Українську лінію, 13 сотень Полтавського полку і 2 сотні Миргородського полку. Адміністративним центром губернії був Кременчук.

1783 р.: Новоросійськ губернія була ліквідована, її територія включена до складу Катеринославського намісництва.

1797 р.: Новоросійськ губернія відновлена.

1765 р.: на території 5 слобідських полків створена **Слобідсько-Українська губернія**. У її складі – 5 провінцій (Ізюмська, Охтирська, Острогозька, Сумська і Харківська). Кожна провінція поділялася на 6 комісарств. Губернський центр – Харків.

1780-ті роки: поділ на намісництва.

1780 р.: Слобідсько-Українська губернія ліквідована, а замість неї створено **Харківське намісництво**. Поділ на провінції скасовано. Харківське намісництво складалося з 15 повітів.

1781 р.: скасовано поділ Лівобережної України на полки (у складі Малоросійського генерал-губернаторства).

Царським указом від 16 вересня 1781 р. Малоросійське генерал-губернаторство поділено на 3 **намісництва – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське**.

1783 р.: створено **Катеринославське намісництво**.

Отже, намісництва:

Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське – з 1781 р.
Харківське – з 1780 р.

Рекомендована література:

Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991.

Когут З. Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. К., 1996.

Гуржій О. Українська козацька держава у другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996.

Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2024. 815 с., 88 с. іл. (Україна. Нариси історії). URL: https://akademperiodyka.org.ua/wp-content/uploads/UNI-XV-XVIII_Rannja_Modernist.pdf